



<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.048>

XVIII–XX ASR BOSHLARIDA AFG‘ONLARNING O‘RTA OSIYODA CHEGARA VA MADANIY MUNOSABATLARI MIGRATSION JARAYONLARI

mirzayevqiyosiddin714@gmail.com

Mirzayev G‘iyosiddin Ismoilovich

*Samarqand Viloyati Kattaqo‘rg‘on tumani 9-sonli
maktabida tarix fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada XVIII asrdan XX asr boshlariga qadar Afg‘oniston va O‘rta Osiyo o‘rtasida kechgan aholi harakati, savdo-iqtisodiy munosabatlar hamda ayrim etnik guruhlarining mintaqadagi o‘rni tarixiy-tahliliy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Afg‘oniston fuqarolarining O‘rta Osiyoga kelishi faqat migratsion hodisa sifatida emas, balki mintaqalararo iqtisodiy aloqalar, siyosiy vaziyat, chegaradosh hududlardagi etnik jarayonlar va yirik davlatlarning geosiyosiy manfaatlari bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida baholanadi. Qo‘qon va Xiva xonliklari, Buxoro amirligi hamda Turkiston general-gubernatorligi misolida afg‘onlarning savdo, harbiy xizmat va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi ishtiroki tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Afg‘oniston, O‘rta Osiyo, migratsiya, Qo‘qon xonligi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Turkiston general-gubernatorligi, savdo aloqalari, Kaspiyorti viloyati, etnik jarayonlar, afg‘on fuqarolari.

Kirish. O‘rta Osiyoning tarixiy-etnografik taraqqiyoti uzoq vaqt davomida turli xalqlar va etnik guruhlarining o‘zaro aloqalari bilan belgilanib kelgan. Mintaqaning Sharq va G‘arbni bog‘lovchi tarixiy yo‘llar kesishmasida joylashgani aholi harakati, savdo, madaniy almashinuv va siyosiy munosabatlarning muntazam kechishiga imkon yaratgan. Shu sababli O‘rta Osiyo aholisining etnik tarkibi tarixning turli bosqichlarida murakkab va ko‘p qatlamli xususiyat kasb etgan.

Mazkur jarayonlarni o‘rganishda O‘rta Osiyo bilan bevosita chegaradosh Afg‘oniston alohida ahamiyatga ega. XVIII–XIX asrlarda ikki mintaqa o‘rtasidagi karvon yo‘llarining faoliyati, savdogarlar va turli aholi guruhlarining muntazam harakati Afg‘oniston fuqarolarining O‘rta Osiyoning turli hududlarida paydo bo‘lishiga sharoit yaratgan. Manbalarda ular Buxoro amirligining Surxon vohasi, Qo‘qon va Xiva xonliklari, keyinchalik esa Turkiston general-gubernatorligining Sirdaryo, Samarqand va Kaspiyorti viloyatlarida qayd etiladi.

Shu nuqtai nazardan, afg‘onlarning O‘rta Osiyoga kelishini faqat bir hududdan ikkinchi hududga ko‘chish hodisasi sifatida talqin qilish masalaning mazmunini toraytiradi.

Ushbu harakatlarning ortida savdo manfaatlari, siyosiy beqarorlik, harbiy xizmat, chegaradosh hududlardagi etnik aloqalar hamda XIX asrda Rossiya va Buyuk Britaniya o‘rtasida kuchaygan geosiyosiy raqobat kabi omillar mavjud edi.

Afg‘onlarning O‘rta Osiyoga kelishida iqtisodiy omil. XVIII asrda O‘rta Osiyoda Buxoro, Xiva va Qo‘qon singari alohida siyosiy markazlarning shakllanishi mintaqadagi davlatlararo munosabatlarning yangi tizimini yuzaga keltirdi. Afg‘oniston esa geografik joylashuvi tufayli ushbu davlatlarning tashqi savdo munosabatlarida muhim yo‘nalishlardan biriga aylandi. O‘zaro iqtisodiy manfaatlar savdogarlar, vositachilar va boshqa aholi guruhlarining muntazam harakatini ta‘minlagan.

Ayniqsa, Qo‘qon xonligi misolida ushbu holat yaqqol ko‘rinadi. Farg‘ona vodiysida yashagan afg‘on fuqarolarining bir qismi ikki hudud o‘rtasidagi savdo munosabatlarida vositachilik qilgan. Tadqiqotlarda Qo‘qon xonligi hududida 200 nafarga yaqin afg‘on fuqarosi istiqomat qilgani haqidagi ma‘lumot keltiriladi.

Bu raqamni oddiy demografik ko‘rsatkich sifatida emas, iqtisodiy aloqalarning ijtimoiy natijasi sifatida baholash maqsadga muvofiq. Uzoq masofali savdoda tovarni bir bozordan boshqasiga olib borishning o‘zi yetarli bo‘lmagan. Savdogarlarga mahalliy bozor sharoitini, yo‘llarni, boj tartiblarini, til va urf-odatlarini biladigan vositachilar ham zarur edi. Binobarin, xorijiy savdogarlarning ma‘lum qismi vaqtinchalik safar doirasidan chiqib, savdo markazlarida nisbatan barqaror yashashga o‘tishi tabiiy jarayon bo‘lgan.

XVIII asr oxirlariga kelib Qo‘qon xonligining Xitoy, Eron, Afg‘oniston, Hindiston, Turkiya va Rossiya bilan iqtisodiy aloqalari kengayib borgan. Qo‘qon savdogarlari Buxoro orqali o‘tuvchi karvon yo‘llaridan foydalanib, Afg‘oniston, Hindiston, Eron va boshqa hududlar bilan savdo olib borish imkoniyatiga ega bo‘lgan.[1– B. 64.]

Demak, afg‘onlarning Farg‘ona vodiysidagi mavjudligi alohida va tasodifiy migratsiya hodisasi emas, balki O‘rta Osiyoni Afg‘oniston va undan janubdagi bozorlar bilan bog‘lagan kengroq iqtisodiy makonning tarkibiy qismi bo‘lgan.

Iqtisodiy munosabatlardan madaniy aloqalarga. Aholi harakati va savdo munosabatlari iqtisodiy manfaatlar bilangina chegaralanmagan. Odamlarning bir hududdan boshqasiga borishi madaniy tajribalar, san‘at an‘analari va kundalik turmush unsurlarining ham tarqalishiga xizmat qilgan.

Qo‘qon xonligi va Afg‘oniston o‘rtasidagi munosabatlar haqida keltirilgan materiallarda Farg‘ona vodiysi san‘atkorlarining Afg‘oniston va boshqa qo‘shni mamlakatlarga borganligi qayd etiladi. Jumladan, Yusufjon Shakarjonovning o‘z truppasi bilan Qashqar, Eron, Turkiya va Afg‘onistonda tomosha ko‘rsatishga taklif etilgani haqidagi ma‘lumot mavjud.[2– B. 104]

Mazkur fakt mintaqalararo harakatning ikki tomonlama xususiyatini ko‘rsatadi. Bir tomondan, Afg‘oniston hududidan O‘rta Osiyoga savdogarlar va turli guruhlar kelgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, O‘rta Osiyo aholisi vakillari ham janubdagi hududlarga borib turgan. Natijada migratsiya, savdo va madaniy kommunikatsiya bir-birini to‘ldiruvchi tarixiy jarayonlarga aylangan.

Buxoro–Afg‘oniston chegarasidagi murakkab munosabatlar. Afg‘oniston bilan eng yaqin va uzluksiz munosabatlarga ega O‘rta Osiyo siyosiy markazlaridan biri Buxoro

amirligi edi. Bunda geografik omil hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Biroq yaqin qo‘shnichilik munosabatlarning doimo barqaror va tinch bo‘lganini anglatmaydi.

Tarixiy adabiyotlarda ikki tomon o‘rtasida hududiy nizolar, chegara masalalari va aholi bilan bog‘liq mojarolar mavjud bo‘lgani qayd etiladi. T. Fayziyevning Buxoro amirligidagi qul savdosiga bag‘ishlangan tadqiqotida afg‘onlarning asir olinishi va qul bozorlariga chiqarilishi haqida ma‘lumotlar keltirilgan.[3– B. 21]

Bunday ma‘lumotlarni davrning chegara hududlariga xos siyosiy va ijtimoiy muhit doirasida tahlil qilish lozim. XVIII–XIX asrlardagi chegaralarda qabilaviy mansublik, siyosiy hokimiyat va xo‘jalik manfaatlari bir-biri bilan kesishgan. Shu bois chegaradagi aholi harakati ba‘zan iqtisodiy hamkorlik shaklida, boshqa hollarda esa mojaro va majburiy ko‘chish shaklida namoyon bo‘lgan.

Surxon vohasi va transchegaraviy etnik jarayonlar. Buxoro–Afg‘oniston munosabatlarini tushunishda Surxon vohasining etnik tarixi alohida o‘rin tutadi. Tadqiqot materiallarida Surxon vohasidagi tog‘chi-qatag‘on guruhlar hamda Shimoliy Afg‘onistonda yashagan qatag‘onlar haqida ma‘lumotlar uchraydi. Shuningdek, tog‘chilarning bir qismi qatag‘onlarga qo‘shilib Shimoliy Afg‘onistonga ko‘chib ketgani qayd etilgan. N. Nazarov esa Shimoliy Afg‘onistondagi qatag‘onlarni o‘zbek guruhlaridan biri sifatida tavsiflaydi.[4– B. 17.5 – B. 123. 6– B. 43]

Bu holat afg‘onlarning O‘rta Osiyoga kelishi masalasini bir tomonlama migratsiya modeli orqali tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Amudaryoning ikki tomonidagi etnik jarayonlarda janubdan shimolga va shimoldan janubga yo‘nalgan aholi harakatlari bir vaqtda mavjud bo‘lgan.

Shu ma‘noda “afg‘on fuqarosi” va muayyan etnik guruh vakili tushunchalarini bir-biridan farqlash muhimdir. Afg‘oniston siyosiy hududida turkiy va boshqa etnik guruhlarining yashagani sababli manbalarda uchraydigan “afg‘on” atamasi har doim ham yagona etnik mansublikni ifodalamaydi. Mazkur metodologik masala kelgusida arxiv va etnografik manbalarni qiyosiy o‘rganishni talab qiladi.

Xiva xonligidagi afg‘on guruhleri. Afg‘oniston bilan aloqalarning yana bir yo‘nalishi Xiva xonligi bilan bog‘liq. Bu masala Qo‘qon va Buxoro yo‘nalishlariga nisbatan kamroq yoritilgan bo‘lsa-da, mavjud materiallar aloqalarning siyosiy va harbiy xususiyatini ko‘rsatadi.

XIX asr boshlarida Xiva xonligining Afg‘onistondagi siyosiy jarayonlarga aralashib, Shoh Mahmudning qayta hokimiyatga kelishiga yordam bergani va buning evaziga Kobul bozorida bojsiz savdo qilish imkoniyatiga ega bo‘lgani qayd etiladi. Keyinchalik siyosiy vaziyatning o‘zgarishi bilan ushbu imtiyoz ham bekor bo‘lgan.

Ayniqsa, Afg‘oniston hududidan Xiva xonligiga ko‘chib kelgan jamshid qabilasi haqidagi ma‘lumot e‘tiborga molik. Ularning ayrim vakillari xonlik qo‘shinida xizmat qilgan. Muhammad Aminxon tomonidan turkman taka qabilasi isyonini bostirish uchun yuborilgan qo‘shin tarkibida 2 ming nafar jamshid jangchisi bo‘lgani qayd etiladi.[7– B. 51.]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abashin S.N. Naselenie Ferganskoy doliny. K stanovleniyu etnograficheskoy nomenklatury v kontse XIX – nachale XX veka. – Rossiya: Akademiya nauk, 2004. – B. 64.
2. Marg‘ilon shahrining jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rni. Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Toshkent–Marg‘ilon: Fan, 2007. – B. 127.
3. Marg‘ilon shahrining jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rni. Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Toshkent–Marg‘ilon: Fan, 2007. – B. 104.
4. Fayziyev T. Buxoro xonligida qul savdosi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1970. – B. 21.
5. Nazarov N. Afg‘onistonlik o‘zbeklar. – Toshkent, 2011. – B. 17.
6. O‘zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida. Yosh olimlar konferensiyasi materiallari. – Samarqand, 2010. – B. 123.
7. Tursunov S., Pardayev T., Qurbonov A., Tursunov N. O‘zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi. – Toshkent, 2006. – B. 43.
8. Alimova D.A., Ashirov A.A. (mas’ul muharrirlar). O‘rta Osiyo xalqlarining etnik tarixi va mintaqada yuz bergan etnik jarayonlarning manbalarda aks ettirilishi (XVI–XIX asr birinchi yarmi). – Toshkent: Yangi nashr, 2011. – B. 51.